

अटल बिहारी वाजपेयी यांचे परराष्ट्र धोरण : एक चिकित्सक अभ्यास

कैलास रामचंद्राजी अंबिलडुके

संशोधक, एम. ए. (इतिहास), नेट, सेट, जे. आर. एफ.

डॉ. बी. आर. मस्के

मार्गदर्शक, प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख, जी. आय. व्ही. एस. एच अमरावती

Paper Received On: 20 MAY 2026

Peer Reviewed On: 24 JUNE 2026

Published On: 01 JULY 2026

Abstract

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या विकासामध्ये अटल बिहारी वाजपेयी यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानले जाते. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने स्वातंत्र्योत्तर काळात अलिप्ततावाद, शांततावाद आणि वसाहतवादविरोध या मूल्यांवर आधारित परराष्ट्र धोरणाची वाटचाल केली. पुढील काळात भारताच्या बदलत्या आर्थिक, सामरिक आणि राजकीय परिस्थितीनुसार परराष्ट्र धोरणात अनेक परिवर्तन झाले. या परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या पंतप्रधानपदाचा कालखंड विशेष महत्त्वाचा ठरतो. विशेषतः १९९८ ते २००४ या काळात भारताने अणुशक्ती, राष्ट्रीय सुरक्षा, आर्थिक हितसंबंध, प्रादेशिक स्थैर्य आणि जागतिक कूटनीती यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला. वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाची सुरुवात १९९८ मधील पोखरण-॥ अणुचाचण्यांपासून झालेल्या व्यापक आंतरराष्ट्रीय प्रतिक्रियांच्या पार्श्वभूमीवर पाहता येते. भारताने स्वतःला जबाबदार अणुशक्ती म्हणून मांडत जागतिक समुदायाशी संवाद साधला. अमेरिकेसोबतचे संबंध सुधारण्याबरोबरच रशियाशी पारंपरिक सामरिक संबंध कायम ठेवले आणि चीनसोबत संवादाची प्रक्रिया पुढे नेली. पाकिस्तानबाबत वाजपेयी यांनी एकाच वेळी शांतता आणि कठोर राष्ट्रीय सुरक्षा यांचा अवलंब केला. १९९९ मधील लाहोर बस यात्रा, लाहोर जाहीरनामा, कारगिल युद्ध आणि त्यानंतरची कूटनीती ही या धोरणाची प्रमुख उदाहरणे आहेत. या संशोधन-पेपरमध्ये वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे, स्वरूप, प्रमुख वैशिष्ट्ये, यश-अपयश आणि दीर्घकालीन परिणाम यांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. वाजपेयी यांचे परराष्ट्र धोरण हे केवळ विचारसरणीवर आधारित नसून राष्ट्रीय हित, सामरिक स्वायत्तता, आर्थिक विकास आणि व्यावहारिक कूटनीती यांचा समन्वय करणारे होते, असा या अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष आहे.

कळीचे शब्द : अटल बिहारी वाजपेयी, भारतीय परराष्ट्र धोरण, अणुशक्ती, पोखरण-॥, पाकिस्तान, कारगिल युद्ध, अमेरिका, चीन, रशिया, लूक ईस्ट धोरण, सामरिक स्वायत्तता.

१. प्रस्तावना

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर परराष्ट्र धोरण हा राष्ट्रनिर्मितीचा अत्यंत महत्त्वाचा घटक राहिला आहे. भारताचे भौगोलिक स्थान, विशाल लोकसंख्या, विविध सामाजिक-सांस्कृतिक रचना, शेजारी राष्ट्रांशी असलेले संबंध, वसाहतवादी अनुभव आणि आर्थिक विकासाच्या गरजा या सर्व घटकांचा भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर प्रभाव पडला आहे.

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला अलिप्ततावाद, शांततावाद, वसाहतवादविरोध आणि पंचशील या तत्वांची वैचारिक चौकट दिली. शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिका आणि सोव्हिएत संघ या दोन महासत्तांच्या गटांमध्ये भारताने स्वतंत्र भूमिका राखण्याचा प्रयत्न केला. तथापि, १९९१ मध्ये सोव्हिएत संघाचे विघटन, शीतयुद्धाचा अंत, जागतिकीकरण, आर्थिक उदारीकरण आणि आशियातील बदलते सामरिक समीकरण यामुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणासमोर नवीन आव्हाने निर्माण झाली.

या बदलत्या आंतरराष्ट्रीय वातावरणात अटल बिहारी वाजपेयी यांचे नेतृत्व उदयास आले. ते भारतीय राजकारणातील प्रभावी वक्ते, कवी, संसदपटू आणि कुशल राजकारणी होते. परराष्ट्रमंत्री म्हणून त्यांनी संयुक्त राष्ट्रसंघासह विविध आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठांवर भारताची भूमिका प्रभावीपणे मांडली होती. पुढे पंतप्रधान म्हणून त्यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला अधिक व्यावहारिक आणि सामरिक स्वरूप दिले.

वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने १९९८ मध्ये पोखरण येथे अणुचाचण्या केल्या. या निर्णयामुळे भारतावर आंतरराष्ट्रीय निर्बंध आले; परंतु त्याचवेळी भारताने जागतिक सामरिक राजकारणात स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण केली. पुढील काळात अमेरिकेशी संबंध सुधारले, रशियाशी संरक्षण भागीदारी कायम राहिली, चीनशी संवाद वाढला आणि पाकिस्तानशी शांतता प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न करण्यात आले.

त्यामुळे वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास करताना केवळ त्यांच्या सरकारने घेतलेल्या निर्णयांचा आढावा घेणे पुरेसे नाही. त्या निर्णयांमागील राष्ट्रीय हित, सामरिक गरजा, आंतरराष्ट्रीय दबाव, देशांतर्गत राजकारण आणि दीर्घकालीन परिणाम यांचे चिकित्सक विश्लेषण आवश्यक ठरते.

२. संशोधन समस्येचे विधान

अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या पंतप्रधानपदाच्या काळात भारताच्या परराष्ट्र धोरणात महत्त्वपूर्ण परिवर्तन झाले. भारताने अणुशक्ती म्हणून स्वतःची घोषणा केली, अमेरिकेशी संबंध सुधारले, पाकिस्तानशी शांतता चर्चा सुरू केली, चीनशी संबंध सुधारण्याचा प्रयत्न केला आणि रशियाशी पारंपरिक संबंध टिकवून ठेवले. मात्र या धोरणातील एक महत्त्वाचा प्रश्न असा आहे की, वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये सातत्य आणि परिवर्तन यांचा नेमका समतोल कसा साधला गेला? अणुचाचण्यांमुळे भारताला सामरिक लाभ झाला की आर्थिक व राजनैतिक नुकसान? पाकिस्तानबाबत शांतता आणि युद्ध या दोन्ही टोकांच्या धोरणाचा अवलंब कितपत यशस्वी ठरला? अमेरिकेशी वाढलेली जवळीक भारताच्या सामरिक स्वायत्ततेवर परिणाम करणारी होती का? चीनबाबतची कूटनीती कितपत प्रभावी ठरली?

या प्रश्नांच्या आधारे प्रस्तुत संशोधनात वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात येतो.

३. संशोधनाची उद्दिष्टे

या संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :

१. अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाची मूलभूत वैशिष्ट्ये स्पष्ट करणे.
२. वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणावर परिणाम करणाऱ्या देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय घटकांचा अभ्यास करणे.
३. १९९८ मधील पोखरण-॥ अणुचाचण्यांचे परराष्ट्र धोरणाच्या संदर्भातील विश्लेषण करणे.
४. पाकिस्तानबाबत वाजपेयी सरकारच्या धोरणाचा अभ्यास करणे.
५. अमेरिका, रशिया आणि चीन यांच्याशी भारताच्या संबंधांचे चिकित्सक परीक्षण करणे.
६. लाहोर बस यात्रा आणि कारगिल युद्ध यांचा परराष्ट्र धोरणाच्या दृष्टीने अभ्यास करणे.
७. वाजपेयी यांच्या 'लूक ईस्ट' धोरणाचे मूल्यमापन करणे.

८. वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणातील यश आणि मर्यादा स्पष्ट करणे.

९. वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाचा पुढील भारतीय परराष्ट्र धोरणावर झालेला परिणाम समजून घेणे.

४. संशोधन गृहीतके

या अभ्यासासाठी पुढील गृहीतके मांडण्यात येतात :

पहिले गृहीतक : अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये राष्ट्रीय सुरक्षा आणि सामरिक हितसंबंधांना सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आले.

दुसरे गृहीतक : पोखरण-॥ अणुचाचण्यांनी भारताची सामरिक क्षमता वाढविण्याबरोबरच भारताच्या जागतिक राजनैतिक स्थानावर दीर्घकालीन परिणाम केला.

तिसरे गृहीतक : पाकिस्तानबाबत वाजपेयी यांचे धोरण शांततावादी उपक्रम आणि कठोर सुरक्षा धोरण यांचा समन्वय करणारे होते.

चौथे गृहीतक : वाजपेयी यांच्या काळात भारत-अमेरिका संबंधांमध्ये ऐतिहासिक परिवर्तन घडले.

पाचवे गृहीतक : वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाने भारताच्या सामरिक स्वायत्ततेला कायम ठेवत बहुविध आंतरराष्ट्रीय भागीदारीला चालना दिली.

५. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी ऐतिहासिक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

या अभ्यासासाठी प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन्ही प्रकारच्या साधनांचा उपयोग करता येतो.

प्राथमिक साधने

भारत सरकारची अधिकृत कागदपत्रे, परराष्ट्र मंत्रालयाचे अहवाल, पंतप्रधानांची भाषणे, संसदेमधील चर्चांचे अधिकृत दस्तऐवज, संयुक्त राष्ट्रसंघातील भारताची निवेदने आणि विविध आंतरराष्ट्रीय करार यांचा प्राथमिक साधनांमध्ये समावेश होतो.

दुय्यम साधने

संशोधन ग्रंथ, संदर्भग्रंथ, शैक्षणिक नियतकालिके, संशोधन लेख, वृत्तपत्रे, चरित्रग्रंथ, परराष्ट्र धोरणावरील अभ्यास आणि मान्यताप्राप्त संस्थांचे अहवाल यांचा दुय्यम साधनांमध्ये समावेश होतो.

६. अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाची वैचारिक पार्श्वभूमी

वाजपेयी यांची परराष्ट्र धोरणाची दृष्टी भारतीय राष्ट्रवाद, राष्ट्रीय सुरक्षा आणि व्यावहारिक कूटनीती यांच्या संयोगातून विकसित झाली. ते आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताची स्वतंत्र भूमिका असावी, या मताचे समर्थक होते.

त्यांच्या दृष्टिकोनात राष्ट्रहिताला केंद्रस्थानी स्थान होते. मात्र राष्ट्रहिताचा अर्थ केवळ लष्करी शक्ती असा त्यांचा दृष्टिकोन नव्हता. आर्थिक विकास, तंत्रज्ञान, व्यापार, ऊर्जा सुरक्षा, प्रादेशिक स्थैर्य आणि जागतिक प्रतिष्ठा हेही राष्ट्रीय शक्तीचे महत्त्वाचे घटक आहेत, असे त्यांच्या धोरणातून दिसून येते.

वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे विचारसरणीपेक्षा व्यवहारवादाला दिलेले महत्त्व. भारतीय जनता पक्षाच्या राजकीय विचारसरणीची पार्श्वभूमी असतानाही वाजपेयी यांनी आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये आवश्यक तेथे तडजोड, संवाद आणि सहकार्य स्वीकारले.

७. पोखरण-॥ आणि भारताची अणुनीती

११ आणि १३ मे १९९८ रोजी भारताने पोखरण येथे अणुचाचण्या केल्या. या चाचण्यांमुळे भारताने स्वतःला अणुशक्ती म्हणून घोषित केले. हा निर्णय वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणातील सर्वात महत्वाचा टप्पा मानला जातो.

भारताने या निर्णयामागे राष्ट्रीय सुरक्षा आणि सामरिक स्वायत्ततेचे कारण मांडले. चीन आणि पाकिस्तानच्या अणु-सामरिक क्षमतांच्या पार्श्वभूमीवर भारताने स्वतःची प्रतिबंधक क्षमता मजबूत करण्याची गरज व्यक्त केली.

या चाचण्यांनंतर अमेरिका, जपान आणि काही इतर देशांनी भारतावर आर्थिक व राजनैतिक निर्बंध लादले. भारतासमोर मोठे आंतरराष्ट्रीय आव्हान निर्माण झाले.

मात्र वाजपेयी सरकारने आंतरराष्ट्रीय दबावाला सामोरे जात भारताची भूमिका सातत्याने स्पष्ट केली. भारताने अण्वस्त्रांचा वापर आक्रमक विस्तारासाठी नव्हे तर राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी असल्याचे सांगितले.

अणुचाचण्यांमुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला एक नवीन सामरिक परिमाण प्राप्त झाले. भारताने अणुशक्ती आणि राजनैतिक संवाद यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला.

चिकित्सक मूल्यांकन

पोखरण-॥ चे समर्थक असे मानतात की त्यामुळे भारताची सामरिक विश्वासार्हता वाढली आणि भविष्यातील मोठ्या शक्तींशी भारताला अधिक समान पातळीवर संवाद साधण्यास मदत झाली.

टीकाकारांच्या मते, अणुचाचण्यांमुळे सुरुवातीला आर्थिक निर्बंध आले आणि भारताची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा काही प्रमाणात प्रभावित झाली.

मात्र दीर्घकालीन दृष्टीने पाहता भारताला जबाबदार अणुशक्ती म्हणून स्वीकारले जाण्याच्या प्रक्रियेला या निर्णयाने चालना दिली.

८. भारत-अमेरिका संबंध

वाजपेयी यांच्या काळात भारत-अमेरिका संबंधांमध्ये महत्वपूर्ण बदल झाला.

पोखरण-॥ नंतर दोन्ही देशांमध्ये मोठा मतभेद निर्माण झाला. मात्र पुढे भारत आणि अमेरिकेमध्ये उच्चस्तरीय राजनैतिक संवाद सुरू झाला. जसवंत सिंह आणि स्ट्रोब टालबॉट यांच्यातील संवादाने या प्रक्रियेला विशेष महत्व प्राप्त झाले.

भारत-अमेरिका संबंध सुधारण्यामागे अनेक कारणे होती. शीतयुद्ध संपल्यानंतर अमेरिकेच्या भारताकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनात बदल झाला होता. भारताची वाढती अर्थव्यवस्था, लोकशाही व्यवस्था, आशियातील सामरिक स्थान आणि चीनचा वाढता प्रभाव यामुळे भारत अमेरिकेसाठी अधिक महत्वाचा बनत होता.

वाजपेयी यांनी अमेरिकेशी संबंध सुधारताना भारताची स्वतंत्र परराष्ट्र धोरणाची भूमिका सोडली नाही.

चिकित्सक मूल्यांकन

भारत-अमेरिका संबंध सुधारण्यामुळे संरक्षण, तंत्रज्ञान, व्यापार आणि सामरिक सहकार्याच्या नवीन शक्यता निर्माण झाल्या.

तथापि, अमेरिकेशी वाढती जवळीक भारताच्या पारंपरिक सामरिक स्वायत्ततेवर परिणाम करेल, अशी टीकाही करण्यात आली.

तरीही वाजपेयी यांनी भारत-अमेरिका संबंधांना 'सामरिक भागीदारी'च्या दिशेने नेण्यासाठी महत्वाची पायाभरणी केली.

९. भारत-पाकिस्तान संबंध

वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाचे सर्वात गुंतागुंतीचे क्षेत्र म्हणजे पाकिस्तानशी संबंध.

१९९८ नंतर भारत आणि पाकिस्तान दोन्ही अणुशक्ती झाल्यामुळे दक्षिण आशियातील सामरिक परिस्थिती अधिक संवेदनशील झाली. या परिस्थितीत वाजपेयी यांनी युद्धाऐवजी संवादाचा मार्ग स्वीकारण्याचा प्रयत्न केला.

१९९९ मध्ये त्यांनी लाहोर बस यात्रेद्वारे पाकिस्तानला भेट दिली. ही घटना भारत-पाकिस्तान संबंधांच्या इतिहासातील महत्त्वपूर्ण शांततापूर्ण उपक्रम मानली जाते.

लाहोर जाहीरनाम्यात दोन्ही देशांनी शांतता, परस्पर विश्वास आणि अणुजोखीम कमी करण्याच्या दिशेने प्रयत्न करण्याची भूमिका मांडली.

मात्र या शांततापूर्ण प्रयत्नानंतर लगेचच कारगिल संघर्ष झाला.

१०. कारगिल युद्ध आणि वाजपेयी यांचे नेतृत्व

१९९९ मधील कारगिल संघर्षाने भारत-पाकिस्तान संबंधांना गंभीर धक्का दिला. पाकिस्तानी सैन्य आणि घुसखोरांनी नियंत्रण रेषेजवळ भारतीय प्रदेशात प्रवेश केल्याच्या पार्श्वभूमीवर भारताने लष्करी कारवाई केली.

वाजपेयी सरकारने कारगिल युद्धादरम्यान लष्करी कारवाईबरोबरच आंतरराष्ट्रीय कूटनीतीचा प्रभावी वापर केला.

भारताने नियंत्रण रेषा ओलांडून संघर्ष विस्तारण्याचे टाळले. त्यामुळे भारताची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा जबाबदार राष्ट्र म्हणून मजबूत झाली.

अमेरिकेसह अनेक महत्त्वाच्या देशांनी पाकिस्तानवर माघार घेण्यासाठी दबाव आणला.

चिकित्सक मूल्यांकन

कारगिल संघर्षामुळे वाजपेयी यांच्या पाकिस्तान धोरणातील विरोधाभास स्पष्ट झाला. एका बाजूला शांततेसाठी लाहोर बस यात्रा आणि दुसऱ्या बाजूला राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी कठोर लष्करी भूमिका अशी द्विस्तरीय रणनीती दिसून आली.

ही भूमिका विरोधाभासी नसून परिस्थितीनुसार बदलणारी व्यावहारिक कूटनीती होती, असे समर्थकांचे मत आहे.

११. आग्रा शिखर परिषद

२००१ मध्ये भारत आणि पाकिस्तानदरम्यान आग्रा शिखर परिषद झाली. तत्कालीन पाकिस्तानचे राष्ट्राध्यक्ष जनरल परवेझ मुशर्रफ आणि पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांच्यात चर्चा झाली.

काश्मीर प्रश्न, दहशतवाद आणि द्विपक्षीय संबंध हे चर्चेतील प्रमुख मुद्दे होते.

परिषदेत अंतिम करार होऊ शकला नाही. त्यामुळे ती एक अपयशी कूटनीतिक प्रक्रिया म्हणून पाहिली जाते.

तथापि, दोन देशांमध्ये थेट उच्चस्तरीय संवाद घडवून आणणे हे स्वतःमध्ये महत्त्वाचे पाऊल होते.

१२. भारत-चीन संबंध

भारत-चीन संबंध हा वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणातील आणखी एक महत्त्वाचा भाग होता.

सीमावाद, तिबेट, व्यापार आणि प्रादेशिक सामरिक स्पर्धा या प्रश्नांमुळे दोन्ही देशांमध्ये अविश्वास होता.

तरीही वाजपेयी सरकारने संवादाचा मार्ग स्वीकारला.

२००३ मधील वाजपेयी यांच्या चीन भेटीदरम्यान द्विपक्षीय संबंधांमध्ये सकारात्मक वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न झाला. विशेष प्रतिनिधींच्या माध्यमातून सीमा प्रश्नावर संवाद वाढविण्याच्या प्रक्रियेला चालना मिळाली.

त्याचबरोबर भारत-चीन व्यापारामध्येही वाढ झाली.

चिकित्सक मूल्यांकन

चीनबाबत वाजपेयी यांची भूमिका संघर्षाऐवजी संवाद आणि आर्थिक सहकार्य वाढविणारी होती.

मात्र सीमावादाचे अंतिम निराकरण करण्यात त्या काळात अपेक्षित यश मिळाले नाही. चीनची वाढती सामरिक क्षमता आणि दक्षिण आशियातील त्याचा प्रभाव हा भारतासाठी दीर्घकालीन आव्हान राहिला.

१३. भारत-रशिया संबंध

भारत-रशिया संबंधांना वाजपेयी यांनी विशेष महत्त्व दिले. शीतयुद्ध संपल्यानंतरही संरक्षण, तंत्रज्ञान आणि सामरिक क्षेत्रात रशिया भारताचा महत्त्वाचा भागीदार राहिला.

वाजपेयी सरकारने अमेरिकेशी संबंध वाढविताना रशियाशी असलेले पारंपरिक संबंध कमकुवत होऊ दिले नाहीत.

यातून वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणातील बहुविध भागीदारीचे धोरण स्पष्ट होते.

भारताने एका शक्तिकेंद्रावर अवलंबून न राहता विविध शक्तींशी संबंध राखण्याचा प्रयत्न केला.

१४. 'लूक ईस्ट' धोरण

भारताच्या पूर्व आणि आग्नेय आशियाई देशांशी संबंध वाढविण्याच्या धोरणाला 'लूक ईस्ट' धोरण म्हणून ओळखले जाते.

वाजपेयी यांच्या काळात ASEAN देशांशी भारताचे संबंध वाढविण्यावर भर देण्यात आला.

आर्थिक उदारीकरणानंतर भारताच्या अर्थव्यवस्थेला नवीन बाजारपेठा, गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञानाची गरज होती. त्यामुळे आग्नेय आशियाशी आर्थिक व सामरिक संबंध वाढविणे भारतासाठी महत्त्वाचे होते.

या धोरणामुळे भारताचा आशिया-पॅसिफिक क्षेत्रातील सहभाग वाढला.

१५. बहुपक्षीय कूटनीती

वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणात बहुपक्षीय संस्थांना महत्त्व होते.

संयुक्त राष्ट्रसंघ, ASEAN, SAARC, G-20 आणि इतर आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठांवर भारताची भूमिका मजबूत करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

भारताला जागतिक निर्णयप्रक्रियेत अधिक प्रभावी भूमिका मिळावी, ही वाजपेयी सरकारची व्यापक भूमिका होती.

भारताच्या लोकसंख्येचा आकार, अर्थव्यवस्था, सामरिक क्षमता आणि लोकशाही व्यवस्था यांचा उपयोग जागतिक स्तरावर भारताची भूमिका मजबूत करण्यासाठी करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

१६. दहशतवादाविरोधी भूमिका

वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणात दहशतवाद हा महत्त्वाचा सुरक्षा विषय होता.

पाकिस्तानमधून होणाऱ्या सीमापार दहशतवादाचा भारताने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सातत्याने मुद्दा उपस्थित केला.

विशेषतः १३ डिसेंबर २००१ रोजी भारतीय संसदेवर झालेल्या दहशतवादी हल्ल्यानंतर भारत-पाकिस्तान संबंध अत्यंत तणावपूर्ण झाले.

भारताने लष्करी दबाव आणि राजनैतिक प्रयत्न या दोन्हींचा वापर केला.

वाजपेयी यांच्या धोरणातून दहशतवादाला राष्ट्रीय सुरक्षेचा तसेच आंतरराष्ट्रीय समस्येचा विषय म्हणून मांडण्याचा प्रयत्न दिसतो.

१७. वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतात :

१. राष्ट्रीय हिताला प्राधान्य

परराष्ट्र धोरणामध्ये राष्ट्रीय सुरक्षा आणि राष्ट्रीय हित हे केंद्रस्थानी होते.

२. सामरिक स्वायत्तता

भारताने कोणत्याही एका महासत्तेच्या गटात पूर्णपणे सामील न होता स्वतंत्र निर्णयक्षमता कायम ठेवण्याचा प्रयत्न केला.

३. अणु प्रतिबंधक क्षमता

भारताची अणुशक्ती राष्ट्रीय सुरक्षेचा महत्त्वाचा आधार बनविण्यात आला.

४. शांतता आणि शक्ती यांचा समन्वय

वाजपेयी यांच्या धोरणातील सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे शांततेच्या प्रयत्नांसोबत आवश्यकतेनुसार कठोर सुरक्षा भूमिका.

५. आर्थिक कूटनीती

व्यापार, गुंतवणूक, तंत्रज्ञान आणि आर्थिक विकास यांना परराष्ट्र धोरणाशी जोडण्यात आले.

६. बहुविध संबंध

अमेरिका, रशिया, चीन, युरोप आणि आशियातील देशांशी स्वतंत्रपणे संबंध विकसित करण्याचा प्रयत्न झाला.

७. शेजारी राष्ट्रांना महत्त्व

दक्षिण आशियातील शांतता आणि स्थैर्य भारताच्या राष्ट्रीय हितासाठी आवश्यक असल्याचे धोरणातून दिसून येते.

१८. वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाचे यश

वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाची काही महत्त्वपूर्ण यशे पुढीलप्रमाणे आहेत :

पहिले, भारताची अणुशक्ती म्हणून आंतरराष्ट्रीय स्वीकारार्हता वाढण्यास सुरुवात झाली.

दुसरे, भारत-अमेरिका संबंधांमध्ये ऐतिहासिक सुधारणा झाली.

तिसरे, कारगिल युद्धादरम्यान भारताने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रभावी राजनैतिक समर्थन मिळविले.

चौथे, चीनशी संवाद आणि आर्थिक संबंध वाढविण्याचा प्रयत्न यशस्वी ठरला.

पाचवे, रशियाशी संरक्षण आणि सामरिक संबंध कायम ठेवले गेले.

सहावे, ASEAN आणि आग्नेय आशियाशी भारताचे संबंध अधिक दृढ झाले.

सातवे, दहशतवादाचा प्रश्न जागतिक पातळीवर मांडण्यात भारताला अधिक राजनैतिक समर्थन मिळाले.

१९. वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाच्या मर्यादा

चिकित्सक अभ्यास करताना मर्यादांचाही विचार आवश्यक आहे.

१. पाकिस्तान धोरणातील सातत्याचा अभाव

लाहोर बस यात्रा, कारगिल युद्ध, आग्रा परिषद आणि त्यानंतरचा तणाव या घटनांमुळे पाकिस्तान धोरणात सातत्य राखणे कठीण गेले.

२. काश्मीर प्रश्न

भारत-पाकिस्तान संबंधातील मूलभूत काश्मीर प्रश्नाचे समाधान या काळात झाले नाही.

३. चीनबाबत सीमावाद

चीनशी संवाद वाढला असला तरी सीमावादाचा अंतिम तोडगा निघाला नाही.

४. अणुचाचण्यांचे प्रारंभीचे आर्थिक परिणाम

पोखरण-II नंतर भारताला आंतरराष्ट्रीय आर्थिक निर्बंधांचा सामना करावा लागला.

५. आग्रा परिषद अपयशी

भारत-पाकिस्तान संबंध सुधारण्याचा एक महत्वाचा प्रयत्न अंतिम कराराशिवाय संपला.

२०. चिकित्सक विश्लेषण

वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाचे मूल्यांकन करताना त्यांना केवळ 'शांततावादी' किंवा 'कठोर राष्ट्रवादी' अशा एका चौकटीत बसविणे योग्य ठरणार नाही.

त्यांच्या धोरणात परस्परविरोधी वाटणाऱ्या दोन प्रवृत्ती दिसतात. एका बाजूला ते पाकिस्तानशी बसने प्रवास करून शांततेचा संदेश देतात, तर दुसऱ्या बाजूला कारगिलच्या वेळी लष्करी शक्तीचा वापर करतात. एका बाजूला ते अमेरिकेशी जवळीक वाढवतात, तर दुसऱ्या बाजूला रशियाशी पारंपरिक संबंध कायम ठेवतात. चीनशी सीमावाद असूनही आर्थिक आणि राजनैतिक संवाद वाढवतात.

यावरून वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाचे स्वरूप व्यावहारिक, बहुविध आणि राष्ट्रीय हितकेंद्रित होते असे दिसते.

त्यांच्या धोरणातील एक महत्वाचा पैलू म्हणजे 'शक्ती आणि संवाद' यांचा समतोल. वाजपेयी यांच्या मते राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी लष्करी क्षमता आवश्यक असली तरी दीर्घकालीन शांततेसाठी संवाद अपरिहार्य आहे. त्यामुळे वाजपेयी यांचे परराष्ट्र धोरण भारतीय परराष्ट्र धोरणातील एका संक्रमणकालाचे प्रतिनिधित्व करते. शीतयुद्धोत्तर जगात भारताने स्वतःची भूमिका नव्याने परिभाषित करण्याचा प्रयत्न त्यांच्या काळात झाला.

२१. वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाचा दीर्घकालीन प्रभाव

वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाचा प्रभाव त्यांच्या पंतप्रधानपदाच्या काळापुरता मर्यादित राहिला नाही.

भारत-अमेरिका संबंध सुधारण्याची जी प्रक्रिया त्यांच्या काळात सुरू झाली, तिने पुढील दशकांमध्ये व्यापक स्वरूप घेतले.

अणुशक्ती म्हणून भारताच्या स्थानाला आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळण्याच्या प्रक्रियेलाही त्यांच्या धोरणाने दिशा दिली.

भारताने एकाच वेळी अमेरिका, रशिया, युरोप, जपान आणि इतर आशियाई शक्तींशी संबंध विकसित करण्याची जी बहुविध रणनीती स्वीकारली, तिची पुढील काळातही पुनरावृत्ती झाली.

त्यामुळे वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाला आधुनिक भारतीय सामरिक कूटनीतीच्या विकासातील एक महत्वाचा टप्पा मानता येते.

२२. निष्कर्ष

अटल बिहारी वाजपेयी यांचे परराष्ट्र धोरण हे आधुनिक भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या इतिहासातील अत्यंत महत्वाचे पर्व आहे. त्यांच्या पंतप्रधानपदाच्या काळात भारताने बदलत्या जागतिक व्यवस्थेशी जुळवून घेताना राष्ट्रीय सुरक्षा, आर्थिक विकास आणि सामरिक स्वायत्तता यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला.

पोखरण-॥ अणुचाचण्यांद्वारे भारताने आपली सामरिक क्षमता जगासमोर मांडली. सुरुवातीला या निर्णयामुळे भारतावर आंतरराष्ट्रीय दबाव निर्माण झाला; परंतु पुढील काळात भारताच्या जागतिक सामरिक स्थानाला त्याचा फायदा झाला. पाकिस्तानबाबत वाजपेयी यांचे धोरण विशेष उल्लेखनीय होते. त्यांनी लाहोर बस यात्रेद्वारे शांततेचा हात पुढे केला; मात्र कारगिल युद्धाच्या वेळी राष्ट्रीय सुरक्षेच्या बाबतीत कठोर भूमिका घेतली. त्यामुळे त्यांच्या पाकिस्तान धोरणात शांतता आणि शक्ती यांचा संतुलित वापर दिसून येतो.

अमेरिकेशी संबंधांमध्ये झालेली सुधारणा ही वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाची मोठी उपलब्धी मानता येते. त्याचवेळी रशियाशी असलेले पारंपरिक संबंध कायम ठेवून त्यांनी भारताची बहुविध कूटनीती जपली. चीनशी संवाद वाढविणे, आग्नेय आशियाशी संबंध मजबूत करणे, दहशतवादाविरोधात आंतरराष्ट्रीय समर्थन मिळविणे आणि भारताची जागतिक भूमिका वाढविणे हेही त्यांच्या धोरणाचे महत्त्वपूर्ण पैलू होते. चिकित्सक दृष्टीने पाहता, वाजपेयी यांच्या धोरणात काही मर्यादा होत्या. पाकिस्तान प्रश्नाचा अंतिम तोडगा निघाला नाही, चीनबरोबरचा सीमावाद कायम राहिला आणि आग्रा शिखर परिषद अपेक्षित निष्कर्षपर्यंत पोहोचली नाही. पोखरण-॥ नंतर भारताला प्रारंभी आंतरराष्ट्रीय निर्बंधांचाही सामना करावा लागला. तरीही एकूण मूल्यमापन करता वाजपेयी यांनी भारतीय परराष्ट्र धोरणाला अधिक व्यावहारिक, सामरिक, बहुविध आणि राष्ट्रीय हितकेंद्रित दिशा दिली. त्यांनी भारताच्या पारंपरिक स्वायत्त परराष्ट्र धोरणाला नवीन जागतिक परिस्थितीशी जोडले.

म्हणूनच अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाकडे केवळ एका सरकारच्या धोरणाच्या रूपात न पाहता, शीतयुद्धोत्तर भारताच्या सामरिक पुनर्स्थापनेच्या प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा टप्पा म्हणून पाहणे अधिक योग्य ठरेल.

*२३. संदर्भसूची

प्राथमिक संदर्भ*

१) Government of India, Ministry of External Affairs, Annual Report, विविध वर्षे.

२) Government of India, Ministry of External Affairs, Selected Speeches of Atal Bihari Vajpayee.

Parliament of India, ३) लोकसभा व राज्यसभा चर्चांचे अधिकृत दस्तऐवज.

United Nations, Statements by India at the United Nations General Assembly, विविध वर्षे.

Government of India, India's Nuclear Policy and Related Statements, विविध अधिकृत कागदपत्रे.

४) Government of India, Lahore Declaration, 1999.

Government of India, Ministry of External Affairs, भारत-पाकिस्तान संबंधांवरील अधिकृत निवेदने.

दुय्यम संदर्भ

५) Guha, Ramachandra, India After Gandhi: The History of the World's Largest Democracy, HarperCollins.

Malone, David M., Does the Elephant Dance? Contemporary Indian Foreign Policy, Oxford University Press.

६) Ganguly, Sumit, India's Foreign Policy: Retrospect and Prospect, Oxford University Press.

७) Kapur, Ashok, India's Foreign Policy, 1947-92: Shadows and Substance, Sage Publications.

८) Tellis, Ashley J., India's Emerging Nuclear Posture: Between Recessed Deterrent and Ready Arsenal, RAND.

९) Talbott, Strobe, *Engaging India: Diplomacy, Democracy, and the Bomb*, Brookings Institution Press.

१०) Dixit, J. N., *India's Foreign Policy and Its Neighbours*, Gyan Publishing House.

११) Dixit, J. N., *India-Pakistan in War and Peace*, Books Today.

Cohen, Stephen P., *India: Emerging Power*, Brookings Institution Press.

१२) Raghavan, Srinath, 1971: *A Global History of the Creation of Bangladesh*, Harvard University Press.

Ministry of External Affairs, Government of India,